

İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme: Benliği Nasıl Ele Almalıyız?

[An Investigation on Human Nature: How Should We Treat the Self?]

Volkan ÇİFTECİ

Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University

Received: 11.10.2022 / Accepted: 14.12.2022

DOI: 10.51404/metazihin.1187382

Research Article

Abstract: This study aims to historically investigate the approaches concerning human nature, providing a frame in which we can inquire comprehensively into the self. The present study revolves around the human self. In the course of understanding the self, this study examines the following terms: society, individuality, belongingness, authenticity, freedom, good-evil, virtue, materiality-spirituality, temporality and identity. Since it is the human that constitutes politics, ethics, arts, religion, science, philosophy and history, these topics will be discussed as well. The question "Who am I?" presupposes that the features peculiar to the self can be revealed by the first-person point of view. However, a human does not consist of her inner characteristics, she is rather determined externally/socially. The formulation "What is 'I'", on the other hand, turns the question into something that can be answered from the third-person's point of view from the outside. That is why, to re-evaluate the question in such a way that introduces the subjective and the objective aspects of the self together seems to provide an extensive analysis concerning the self. Treated this way, not only the factors belonging to the self but also those slipped inside it can be accounted for. The comprehensive historical inquiry demonstrates human self is a synthesis of these inner-outer (subjective-objective) factors.

Keywords: self, human nature, inner-outer, subjective-objective, transcendent, freedom.

Öz: Bu çalışmanın amacı insan doğasına ilişkin ileri sürülen farklı yaklaşımları tarihsel olarak derleyip benliği daha kapsamlı araştıracağımız bir çerçeve sunmaktır. Çalışmanın temelini oluşturan tema insan benliğidir. Benliği anlama girişimimizde üzerinde duracağımız önemli konular şunlardır: Toplum, bireysellik, aidiyet,

Author Info: Volkan ÇİFTECİ

Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University (ATU), Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology, 01250 Sarıçam-Adana, TÜRKİYE.

E-mail: vcifteci@gmail.com

To Cite This Paper: Çifteci, V. (2022). "İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme: Benliği Nasıl Ele Almalıyız?" *MetaZihin*, 5(2): 137-152.

otantiklik, özgürlük, iyilik-kötülük, erdem, maddiyat-maneviyat, zamansallık ve özdeşlik. İnsan; siyaset, etik, sanat, din, bilim, felsefe ve tarihin asıl yapıcısı olduğundan bu gibi konular da çalışmamızda ele alınacaktır. İnsanı anlamaya çalışırken sorduğumuz “Ben kimim?” sorusu sadece birinci tekil kişi tarafından, kişiye has olan özelliklerin açığa çıkarılabileceğini varsayar. Oysa insan sadece kendi içsel özelliklerinden ibaret değildir, aksine çoğunlukla dışsal/toplumsal olarak belirlenir. “Ben nedir?” ifadesi ise soruyu üçüncü tekil kişinin dışarıdan cevaplayacağı bir soru olarak ortaya koyar. Bu nedenle söz konusu soruyu benliğin öznel ve nesnel yönünü birlikte ortaya koyacak şekilde ele almak insana dair daha derin bir kavrayış sunmayı vaat eder görünür. Soru bu şekilde değerlendirildiğinde, sadece içsel olarak bene ait olan etmenlerin değil, bene dışarıdan sızmış (“ben olmayan”) etmenlerin de neler olduğunun hesabı verilebilir. Etraflıca yapılacak tarihsel bir inceleme, insanın bu içsel-dışsal (öznel-nesnel) etmenlerin bir birleşimi olduğunu gösterir.

Anahtar Kelimeler: ben, insan doğası, içsel-dışsal, öznel-nesnel, aşkın, özgürlük.

1. Giriş

“İnsan nedir?” sorusu, belki de ilk bakışta cevaplanması kolay sorulardan biri olarak değerlendirilir. Ancak, insan doğasına ilişkin derinlemesine bir inceleme girişimi, konu biyoloji, evrim, benlik, öznel, dil, öteki, dünya, toplum, kültür, tarih gibi önemli diğer konularla da ilişkili olduğu için oldukça güç bir hal alır. Tarih boyunca düşünürler, ilk bakışta kolay bir soru olduğu izlenimi veren “insan nedir?” sorusunu cevaplamaya çalıştılar. Bununla ilgili çeşitli kuramlar geliştirdiler, farklı bakış açıları ve yaklaşımlar sundular. Bu soruya verilebilecek cevap, insan doğasının ne olduğunu açığa çıkaracağına dair bir vaat sunar. Söz konusu soruyu cevaplamaya çalışırken aranan şey aslında çok açık, kısa ve net bir özelliktir. Herkeste ortak olduğu düşünülen, tüm insanların paylaştığı bir “şey”dir: Buna “öz” de denir. Bu öz, “alet yapan”, “düşünen”, “sosyal-politik olan”, “dil konuşan” örneklerinde olduğu gibi tüm insanlara uygulanabilecek evrensel bir şey olmalıdır. Aranılan bu özellik, öyle bir şeydir ki, insana has olmalı, başka bir deyişle onu diğer varlıklardan ayırmalıdır.

Bu çalışmada, insan doğasına ilişkin farklı yaklaşımları ele alıyoruz. Bunu yaparken, insana atfedilen öze ilişkin tarihsel bir bakış atıp, öze dair sunulan yaklaşımlarda neyin benzer neyin farklı olduğunu saptamaya çalışıyoruz. Amacımız, insan benliğine daha geniş bir bakış açısından bakmak ve onu daha kapsamlı bir şekilde araştıracağımız bir çerçeve sunmaktır. Öze dair yaklaşımlar şu üç başlık altında toplanabilir: 1- içsel (öznel), 2- aşkın (manevi) ve 3- dışsal (nesnel). Öze dair ilk yaklaşım olan içsel yaklaşım iki alt başlıkta ele alınabilir. İlki insanın fizyolojik-biyolojik bir açıklamasının olduğudur. Buna göre insan evrimsel olarak belirlenir: İnsan, bedeni ve onun çalışma biçimi değerlendirilerek anlaşılır. Diğer, insan doğasının bilişsel/psikolojik (duygu, düşünce, bellek) yeteneklere odaklanarak ele alınabileceği fikridir. İkinci aşkın yaklaşım ile kastedilen şey, dinlerin insanı anlama biçimidir. Bu açıklamada, insanın ne

olduğu aşkın bir varlık (Tanrı) tarafından belirlenir. Üçüncü dışsal açıklamaya göre ise, insan bir toplum-kültür içinde zamana yayılmış bir varlık olarak bulunur, onun içindeki deneyimleri, ilişkileri ve işlevleri hesaba katılarak anlaşılır. Bu nedenle insan daha çok dışarıdan belirlenir. Ancak, bu üç yaklaşımdan sadece bir tanesi ile benliği/kendiliği anlamaya çalışmak pek de iyi sonuç vermeyebilir.

Benliği anlamak için bir çerçeve/bağlam sunma girişiminde, soruna sadece birinci tekil kişinin gözünden bakmak yetersiz kalır. “Ben olmayan” [not-I] etmenlerin de – ötekinin– etkisini sorgulamak gerekir. Tarih, kültür, toplum, dil, sanat, din, bilim ve felsefe gibi dışsal etmenlerin oynadığı rolü hesaba katmadan benliği anlayabileceğimiz bir çerçeve sunmak pek olanaklı değildir. Ben, yalnızca içsel veya yalnızca dışsal olarak belirlenen bir “şey” de değilmiş izlenimi verir. Derinlemesine bir incelemede insan, çoğunlukla dışsal etmenlerin içine sızdığı ve bunların içselleştirilmesi sonucu “içsel-dışsal” özellikleri bir arada içinde taşıyan, bunu yaparken de dışarı ile sürekli etkileşim halinde yaşamını sürdüren bir varlık olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle, bu çalışmada “Ben’ nedir?” sorusunun örtük olarak temel iki bileşenden oluştuğunu saptıyoruz: “Ben kimim?” ve “Sen [öteki] kimsin? Bu iki soru analize tabi tutulduğunda, asıl sorunun –soru “ben olmayan” etmenler de barındırdığından– “Ben Kimsin?”¹ olarak yeniden formüle edilmesinin daha yararlı olacağını iddia ediyoruz. Bunu yaparken, benliğin daha kapsamlı ele alınabileceği ve öznel-nesnel yönlerin bir arada değerlendirilebileceği bir çerçeve sunmayı hedefliyoruz.

2. İnsan Doğasına Tarihsel Bir Bakış

İnsan özüne dair farklı yaklaşımlara tarihsel olarak bakmak, farklı zamanlarda insan doğasına ilişkin kavrayışın nasıl ve neden değişip dönüştüğünü araştırmak, “Ben nedir?” sorusuna verilecek cevap açısından oldukça yararlı olur. 2.500 yıllık Batı Felsefesi tarihi geriye doğru izlendiğinde “öz” konusunun Platon tarafından etraflıca ele alındığı çabucak görülür. Platon’un “Formlar Teorisi”, şeylerde ortak olanı, değişmeden kalanı gösterebilmek için ortaya konmuş bir teoridir. İnsan söz konusu olduğunda bu teori, “İnsan nedir?” diye sorarken, tüm insanlarda ortak olan bir özelliği arar, başka bir ifadeyle insan özünün ne olduğunu sorar. Her insanın paylaşmak zorunda olduğu, hiç kimsenin muaf olamayacağı bu ortak özellik, açık ki maddi, toplumsal, kültürel bir şey değildir. Platon’a (2012) göre bu özellik, değişmeden kalan,

¹ Bu ifade, “Ben kimim?” ve “Sen kimsin?” sorularının bir bileşimidir. İkinci sorudaki, “Sen” sözcüğünün “ben olmayan her şey”i (öteki) temsil ettiği düşünülünce, soru belki de daha anlamlı görünür.

sabit, zamana meydan okuyan evrensel bir şey olmalıdır. Platon buna *form* veya *idea* adını verir.²

Aristoteles, insan doğası konusunda hocası ile aynı görüşü paylaşmaz. Ona göre insana dair kavrayış toplumun tam da içinde olmak üzerinden edinilir. Aristoteles için insan sosyal-politik bir varlıktır (1975: 9). İnsan olmak; erdem [*virtue; excellence*] sahibi olmak, başka bir deyişle toplum içerisindeki görevini layıkıyla yerine getirmekle eş anlamlıdır. Dolayısıyla, Aristoteles için insan olmanın anlamı, zamansal olmayan bir *ideada* aranmaz. İnsan olmak, yaşamsal yolculuk boyunca kendini ortaya serecek bir “şey”, potansiyellerin gerçekleşmesi, serpilme, açılma olarak anlaşılmalıdır. İnsanı insan yapan, rasyonel hareket etmek, aşırı uçlara sürüklenmemek, akıllıca seçimler yapmak ve bu şekilde eylemlerde bulunmak olmalıdır. Aristoteles bu uzun süreli iyi olma halini [*well-being*] –her ne kadar anlamını tam olarak karşılamayan bir şekilde “mutluluk” olarak çevrilse de– *eudaimonia* olarak adlandırır (Ross, 2017: 297-98). Antik dönemde insana bir özellik atfetme girişimleri olsa da insan, genel olarak toplumun içerisinde, onun bir parçası olarak anlaşılır. İnsan olmanın en ayırt edici özelliği sosyal-politik olmaktır. Bu nedenle de her insanın bir görevi/işlevi vardır. İnsan bu işlevi en iyi şekilde yerine getirdiği sürece, iyi biçimde düzenlenmiş bir topluma katkıda bulunabilir ve ancak böyle var olabilir.

Oysaki Orta Çağa gelindiğinde, insan olmak artık sadece toplumun içinde işleyen bir varlık olarak anlaşılmaz. İnsan artık kul (edilgin bir varlık) olarak görülür. Hristiyan öğretilerde doğuştan “günahkâr” olan insan, Tanrı’nın yolundan giderek ve tüm eylemlerini onun için yaparak kendini var edebilir. Augustinus kendi içine, benliğinin derinliklerine bakarak Aşkın varlığa ulaştığını söyler (2010: 208).³ Kendini Tanrıya adanmak, kefareti ödemek, insan olmanın tüm anlamıdır. Bu dönemde insanların yaşamlarını düzenleyen dinsel öğretiler olduğu için, insan doğası dışsal/aşkın bir varlık (Tanrı) tarafından belirlenmiş olarak düşünülür. Önceden çizilmiş yolu takip etmek, önceden belirlenmiş kurallara uymak insan olmanın gerekliliğidir. Bu belirlenimci/kaderci görüşte temel nokta iman olarak kendini gösterir. İnsan ikincil kabul edilen bilgi ile değil, inanç ile kendi doğasını kavrayabilir. Belki de “insan olmak iman etmektir” iddiası dönemin insan doğasına ilişkin yaklaşımını en iyi şekilde ifade

² Formlar teorisi, Platon’un *Devlet* kitabının yanı sıra, *Menon*, *Şölen*, *Parmenides*, *Phaidon* ve bazı diğer diyaloglarında da yer yer ele alınır. Ayrıca, Platon, *Alkibiades I* diyalogunda bir insanın (ruhun) kendisini ancak başka insanda görerek tanıyabileceğini ileri sürerek benliğe ilişkin dışsal açıklamanın da bir örneğini sunar (2019: 133b-c).

³ Augustinus bu görüşü ile benliğe ilişkin aşkın bakış açısını içsel (öznel) yaklaşım temeline oturtuyor görünür.

eder. Tertullianus'a⁴ atfedilen "inanıyorum çünkü saçma" [*credo quia absurdum*] sözü bunu açıkça gösterir. Şöyle ki, iman ile bilgi farklıdır, iman etmek için rasyonel/mantıksal bir nedene gerek yoktur. Benzer şekilde, Kierkegaard (2002) İbrahim'in, oğlu İshak'ı kurban etmek için Moria dağına yaptığı yolculuğu anlatırken iman kavramını etraflıca ele alır; onun bilgiden farklı olduğunu, İbrahim'i İbrahim yapan şey olduğunu anlatır. İnsan benliğine dair özgürlük ve iyilik/kötülük gibi önemli sorunlar da dönem düşünürleri tarafından aşkın varlık olan Tanrı ile olan ilişki ve ona edilen iman üzerinden açıklanmaya çalışılır.⁵ Bu dönemde benlik, aşkın varlık bakış açısından anlaşılır.

17. ve 18. Yüzyıl rasyonalist düşünürlerine baktığımızda, insan doğasına ilişkin hem insan benliği hem Tanrı hem de toplum odaklı eklektik bir açıklama girişimi karşımıza çıkar. Örneğin insan doğasına ilişkin içsel açıklamayı tercih eden Descartes, insanı insan yapan şeyin "düşünmek" olduğunu şu meşhur iddiasında ortaya koyar: "Düşünüyorum; o halde varım". Descartes için, insanın özü düşüncedir (2006: 29). Descartes, metafizik projesi kapsamında meşhur zihin-beden ayrımını ileri sürer. Bu iddia, birbirinden ayrı tözler olarak ele alınan madde [*extension*] ve düşünce ikilisinden maddenin, insana ilişkin esaslı bir bilgi sunamayacağını söyleyerek onu açıklamının dışında bırakır. İnsan olmak, meditasyon sonucu kesin olarak emin olabileceğimiz tek şey olan biricik varlığımızın düşünüyormak üzerinden kanıtlanması ile anlam kazanır. İnsan düşünen bir tözdür (1993: 52), onun varoluşunun özü budur. Buna rağmen Descartes, dış dünyanın varoluşu, bilgisi ve sürekliliği üçgeninde mutlak iyi Tanrı'nın varlığını zorunlu koşul olarak kabul eder. *Benin* varoluşunu devam ettirebilmesi de Tanrının iradesinin sürekli tezahürüne bağlıdır (s. 96).

Spinoza için asıl olan Tanrı ya da doğa olarak kabul edilir (2018: 79). İnsan da bu kavramdan yola çıkarak anlaşılabilir. Her şey Tanrısal doğanın zorunluluğu sonucu belirlenir (s. 78). Bu doğa içinde olan insan tam olarak özgür olamaz. Neden-sonuç zincirinin hüküm sürdüğü bir sistemin parçası olduğunun bilincinde olma ve ona göre yaşamını sürdürebilme anlamında belki bir anlamda, özgür kabul edilebilir. Ancak insan, Tanrı ya da doğa denilen organik sistemin sadece bir parçası olarak alınmalıdır. Dolayısıyla parça-bütün (iç-dış) aynı potada eritmeye çalışılır. Leibniz (1695) de Spinoza gibi, Tanrının evreni "önceden kurulmuş uyum" kavrayışına göre yarattığını

⁴ Aslında tam olarak öyle dememiştir; ancak, imanın statüsüne vurgu yapmasından dolayı ifade bu şekli almıştır. Bkz: Evans, 1956: 19. İfade bazen Voltaire'in karikatürize etmesi nedeniyle Augustinus'a atfedilerek de kullanılır. Bkz: Harrison, 2017: 2.

⁵ Bkz: "Özgür irade sorunu" [*the problem of free-will*] ve "kötülük sorunu" [*the problem of evil*]. "Kötülük sorunu"nu Augustinus (1993) etraflıca inceler. "Özgürlük sorunu" da Boethius (2011) tarafından derinlemesine ele alınır.

söyleyerek, insana önceden belirlenmiş bir öz atfeder görünür. Bu nedenle özgürlük sorunu ile karşılaşmak zorunda kalır. Ancak, uyumculuk [*compatibilism*] olarak bilinen yaklaşımı ile insanın yine de özgür seçimlerde bulunabileceğini iddia eder. Descartes ile merkezi bir konuma oturtulmaya çalışılan benlik, Spinoza ve Leibniz'de aşkın bir varlık ile olan ilişkisi üzerinden anlaşılabilir olarak merkezi konumundan edilir.

Aynı dönemin deneyci düşünürlerinden Locke (2013) için insan denince anlaşılması gereken, bellek veya bilinçli hatıralardır. Locke insanı, zamanda değişmeden kalabilen bir varlık olarak düşünür (s. 233). Bu iddiasını temellendirmek için “kişisel özdeşlik” [*personal identity*] kavramı üzerinden bir düşünce deneyi tasarlar. Bir prens ile bir ayakkabı tamircisinin (eskicinin) bedenlerinin değişmiş olduğunu hayal etmemizi ister. Ayakkabı tamircisi, prensin bedeninde uyanırken prens, ayakkabı tamircisi bedeninde uyanır. Bu durumda, Locke'a göre prens bedenindeki ayakkabıcı, ayakkabıcı bedenindeki de prens tir (s. 238). Beden elbette önemlidir ancak, asıl önemli olan bilinçli hatıralardır. Bu anlamda Descartes gibi Locke da bedeninin insan doğasına ilişkin açıklamada asıl unsur olmadığı fikrini savunur. Locke için önemli olan bilinç, psikolojik bütünlük ve devamlılıktır denilebilir.

Hume (2009), zamanda birliğini koruyan Kartezyen “düşünen varlık” anlayışına karşı çıkarak, benliği “algıların bir demeti” [*a bundle of perception*] olarak değerlendirir. Hume'un rahatsız edici kabul edilebilecek, sağduyuya pek de uymayan bu yaklaşımına göre zamanda bütünlüğünü koruyabilen ve değişmeden kalabilen bir *ben* ideası bir yanılsamadan [*illusion*] ibarettir. Hume'a göre “benlik, birbirini hiç durmaksızın takip eden bitimsiz bir akış halindeki farklı algıların toplamından veya demetinden-yığından [*bundle*] başka bir şey değildir” (s. 75). Hume bu iddiasını, her bir algının birbirinden ayrık [*discrete*] olduğu tezine dayandırır. Ona göre her bir algı ayrık olduğu için kendimle ilgili düşüncelerim de zamanda birbirini takip eden çoklu algıların toplamından ibarettir. Hume için ne yaparsak yapalım elde edeceğimiz tikel bir algıdır, benlik idesi olduğunu düşündüğümüz şey ise zamansal olarak art arda gelen algıların sürekliliğinin bilincidir (s. 174). Hume'a (2009) göre benlik algısının oluşumu için bellek hayati bir öneme sahiptir. Bunun nedeni algıların birbiri ile ilişkilendirilmesinde belleğin oynadığı roldür. Hood (2012) algıları birbirine bağlayamadığımızda aslında benlik üretemeyeceğimizi Clive Wearing örneği üzerinden anlatır. Bir virüs nedeniyle beynindeki sinir hücreleri zarar gören Wearing bir önceki algısını şimdikiyle ilişkilendirme yetisini kaybetmiştir. Bu nedenle sonsuz bir şimdide yaşamaya hapsolmuş, benlik üretemez hale gelmiştir (s. 101; 263). Dönemin deneyci düşünürleri benliği algılar sonucu edinilen deneyimler ile anlamaya çalıştığı için içsel açıklama ön plandadır.

Dönemin siyaset felsefecileri insanı içsel özellikleri üzerinden anlamaya çalışır, ona bu bakış açısından özellikler yüklerler. Ancak, iyi düzenlenmiş bir toplum yaratabilmek için insanın dışarıdan şekillenmesi gerektiğini öne sürerler. İnsana dair görüş iyilik-kötülük zeminine çekilir. Hobbes, insanın doğası gereği rekabetçi, güvensiz ve çıkarıcı (kötü) olduğunu iddia eder (2007: 92-95). Ona göre insanlar, doğal durumda [*state of nature*] bencil, güç peşinde koşan ve kendi kişisel çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen varlıklardır. Bu nedenle, güçlü bir egemenin –Leviathan– (devlet veya kişi) toplumu yönetmesi şarttır (s. 94). Toplumsal yaşamın imkânı, insanların kendi içsel özelliklerinden kaynaklanan bencil dürtülerini törpülenmesinde yatar. Uygarlık için özgürlükten bir miktar feragat edilmeli, güvenlik için mutlak özgürlük feda edilmelidir. Dışsal bir güç olan egemen, insana sınır koymalı, onu sansürlemeli ve yeniden şekillendirmelidir. Rousseau (2019) ise insan doğasına iyilik atfetse de Hobbes ile benzer bir sonuca ulaşır. Rousseau'ya göre insan, doğası gereği iyidir; “özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur” (s. 5). İnsan, toplum içinde kötüleşmeye, bozulmaya başlar. Bu nedenle, toplum sözleşmesi ile herkesin ortak çıkarlarının güvende olacağı iyi bir toplum yaratmak ve toplumsal kurallara uymak gerekir. Rousseau için de insan doğası gereği iyi olsa da, toplumun bütünsel iyiliği için sözleşmeye [*contract*] uymak zorundadır. Başka bir deyişle, insanı insan yapan içsel özellikleri dışarıdan belirlenmeli, yeniden şekillenmelidir.

Modern dönemde, artık önemli olan insanın ne olduğu değil, neler yapabileceği ve nasıl yapacağıdır. Rönesans döneminde sanat ve bilim alanında devrimler yaşanır. Özellikle astronomide Kopernik, dünyanın merkezde olmadığı aksine, güneş merkezli bir sistemde sadece bir gezegen olduğu iddiasını ortaya atar. Kepler ve Galilei'nin, gezegenlerin hareketleri konusundaki katkıları ve yeni keşifleri ile Kopernik'in iddiaları bilimsel olarak da kanıtlanır (Gribbin: 2014). Bu gelişmeler ile insanın sadece evrenin kendine görüldüğü haliyle [*phenomenon*] yetinmediği, görünüşün ötesindeki gerçekliği akıl ile ortaya çıkarabileceği gösterilir. Bu dönemde bilime olan güven yükselir. Aydınlanma ile insan aklı evrenin merkezine alınır. Yasa yapan, ahlaki teoriler ortaya koyan, sanatsal yapıtlar ve teknolojik aletler üreten, bilimsel aktivitelerde bulunan ve evrenin gizemini çözen insan aklıdır. Kant'ın “Felsefedeki Kopernik devrimi” bunun en önemli göstergesidir:

Bugüne dek tüm bilgimizin kendini nesnelere uydurması gerektiği varsayılmıştır [...] bilgimizi bu yolla genişletme girişimleri bu varsayım altında boşa çıkmıştır. Öyleyse, bir kez de nesnelere kendilerini bilgimize uydurmaları gerektiği varsayımı altında Metafizik görevinde daha iyi sonuçlar alıp alamayacağımızı sınavabiliriz. (2015a: 25)

Kant, matematik ve doğa bilimleri ile felsefe arasında bir benzerlik kurmaya çalışarak yukarıdaki deneyi yapmayı önerir.⁶ Kopernik Dünyanın değil de Güneşin merkezde olduğunu ve Dünya ile birlikte diğer gezegenlerin Güneş etrafında döndüğü iddiası ile astronomi alanında ilerleme sağlamıştır. Benzer biçimde, Kant felsefedeki söz konusu deney ile bilgimizi genişletme imkânı elde edeceğimizi düşünür. Bu devrim sayesinde ki artık tüm nesnelere birlikte dünya merkezi konumundan edilir ve ondan boşalan konuma özne yerleşir. Bu nedenle, Kant için dünyayı bilmenin ölçüsü de akıldır, özgür eylemlerde bulunmanın kaynağı da –ilkinde teorik, ikincisinde pratik olmak kaydıyla. Dünya insan aklına olduğu gibi sunulmuş bir şey değildir. Teorik akıl, deneyimlediği şeyi düzenleyip ondan anlamlı bir bütün ortaya çıkaran aktif bir yetidir. Ahlak felsefesi söz konusu olduğunda Kant’a (2015b; 2015c) göre pratik akıl kendisine uymak zorunda olacağı yasalar koyabilir. Aklın koyduğu kategorik buyruk [*categorical imperative*] rasyonel, zorunlu ve evrensel olduğu için, bu buyruğun hiçbir istisnası yoktur (2015b: 24). Sonucundan bağımsız olarak uyulması gereken ahlaki yasadır. İlk bakışta bu insanın özgürlüğünü sınırlayan bir durum gibi görünür. Kant açısından dürtü ve arzuların bağımsız olarak aklın dışarıdan etkilenerek edinmediği, aksine aklın (otonom özelliğinden dolayı) kendisinin içsel olarak ürettiği yasalara uyması aslında özgür olmaktır (2015c: 26). Bu dönemde insan; bilim, sanat ve ahlakı da içine alan (maddi ve manevi) dünyanın merkezindeki akıl sahibi varlık olarak kabul edilir. İnsan, içsel özellikleri ile tanımlanır.

Marx (2004) insan özüne dair fikirlere eleştirel yaklaşır. Ona göre insan özü diye soyut bir şey, tüm insanların paylaştığı ortak bir özellik yoktur. İnsan özü denilen şey toplumsal ilişkiler bütünüdür (s. 27). Marx için asıl belirleyici olan şey altyapı dediği maddi/ekonomik ilişkilerdir. Her çağda edebiyat, sanat, bilim ve felsefe gibi üstyapı altyapı tarafından belirlenir (2003: 424). Her dönem maddi-ekonomik ilişkileri farklı olduğu için farklı bilinç düzeyinde olan insanlar ortaya çıkar. Marx (2003) için insanların varlığını belirleyen şey bilinçlerinden ziyade, onların toplumsal varlıklarıdır. İnsanı anlamak istiyorsak, bir toplumda üretim araçlarına kimlerin sahip olduğuna, toplumun yapısına, insanların birbirleriyle ilişkilerine bakmamız gerekir. Materyalizmin savunucusu olan Marx için, bilinç dediğimiz şey, “bilinçli varlıktan başka bir şey olamaz ve insanların varlığı onların yaşam süreçleridir” (2004: 45); onların yapıp etmeleri, üretimleri, tarihsel olarak belirlenimleridir. Dolayısıyla insan dışsal olarak belirlenir, tarihsel ve toplumsal-kültürel bir varlık olarak anlaşılır.

⁶ Matematik ve Doğa bilimlerinin bir anda ortaya çıkan tek bir devrim ile bugünkü durumlarına ulaşmış oldukları gerçeğini değerlendiren Kant, benzer bir devrimin felsefeye de böyle bir üstünlük kazandırabileceği ihtimalini sorgular (2015a: 14).

Psikanaliz de insanı belirli bir şekilde anlar ve ona göre bir değerlendirmeye tabi tutar. Freud (2019a; b), her şeyin bilincinde olamayacağımızı, bilinçdışı süreçlerin de var olduğunu iddia eder. Bu nedenle insanı, bilinçli bir bütünlük olarak anlamak yerine onun birimleri olduğunu savunur. Freud'a göre insan zihni; *id*, *ego* ve süperegö denilen üç farklı birimin birbirleriyle olan ilişkisinden oluşur. Freud'un analizinde *id*, içsel yönümüzü; *ego*, dış dünyanın taleplerini de değerlendirebilen mantıksal ve rasyonel yönümüzü; süperegö ise, daha çok dışsal ve ahlaki talepleri önemseyen vicdani-manevi yönümüzü temsil eder (Williams, 2017: 32-36). Bu bağlamda insan doğasına ilişkin bir soruşturma, onun *id* nedeniyle saldırgan ve cinsel dürtülerle belirlenen ve haz ilkesiyle devinen bir varlık olduğunu ortaya koyar. Ancak, *ego* göz önüne alınınca insan mantıksal ve rasyonel kararlar verebilen gerçeklik ilkesine göre hareket eden bir varlık olarak anlaşılır. Son olarak da insan, kültürel değerlerin (ahlak, toplumsal norm, din vb.) içselleştirilmesi olarak anlaşılabilir süperegö ile dışarıdan belirlenen bir varlık olarak da değerlendirilir. Öyleyse Freud'un (2014) çalışması, insanı, evrim sonucu oluşmuş fizyolojik-biyolojik bir varlığın talepleri ile kültür tarafından dışarıdan belirlenip ehlileştirilmeye çalışılan toplumsal-ahlaki bir varlığın bitmek bilmez bir çatışması olarak resmeder. Bu dinamik yaklaşım insanın; değişime açık ancak yer yer tökezleyen, kaygılı, değişken, öfkeli, suçlu hisseden bir varlık olduğunu başka bir deyişle huzursuz olduğunu varsayar. Bunun nedeni insanın; içsel, aşkın ve dışsal belirlenim arasında yaşadığı bitmek bilmez bir gerilim durumudur.

İnsanı yaşamsal yolculuk süresince yapıp ettikleri üzerinden anlamaya çalışan süreç felsefesi, yaşam felsefesi ve varoluşçuluk gibi felsefi akımlar için insana bir "öz" atfetmek pek mümkün değildir. Aksine, insan doğumundan ölümüne kadar olan süreçte zamana yayılmış, değişken, devingen bir varlık olarak ele alınır. Örneğin Bergson için benlik zamansal bir akış [*flux*] olarak kabul edilir (2001: vi). Mekânın sabitliği, durağanlığı, benliği belli bir kalıba sokmaya çalışsa da bu olanaklı değildir. Bu tür bir benlik dışsal/toplumsal etmenlerin belirlenimi ve şekillendirmesiyle ortaya çıkan yüzeysel benliktir. Oysa Bergson, derin *beni* kesintisiz bir akış [*uninterrupted flux*], neden-sonuç zincirinden bağımsız özgür bir devinim olarak düşünür (1947: 431). Bergson için benlik zamansaldır, değişip dönüşebilen bu benlik zihinsel durumların [*mental states*] sürekli devinimi üzerinden anlaşılabilir. Heidegger'in benliğe dair fikirleri de Bergson'ununkine benzer özellikler gösterir. Heidegger (2008) insan varoluşu için *Dasein* terimini kullanır. İnsanı anlama girişiminde deneyim hayati bir önem taşır. Heidegger'e göre insanın özü varoluşundan ibarettir. İnsan kendi deneyimleri sonucu bir benlik oluşturur. Ancak "her günkü kendi olma hali" olarak anladığı gündelik hayattaki deneyimlerimiz, diğerleri ile olan ilişkilerimiz, rutinlerimiz vb. bizi öylesine sarmalayıp ele geçirir ki, kendi iç sesimizi duyamaz oluruz (s. 136). Otantik benlik olarak anladığı benlik modunu açığa çıkarabilmemiz için bireyselleşme, kendi hayatımızın sorumluluğunu tekrar ele geçirebilme, "herkes" in [*das man*] üzerimizdeki

etkisini azaltabilme gibi şeyleri gerçekleştirmemiz gerekir. Bunlar da insanın zamansal (bitimli) bir varlık olduğunun, diğer bir deyişle “ölüme doğru ilerleyen” bir varlık olduğunun bilinciyle olanaklıdır. Ölüm karşısında duyulan kaygı [*anxiety*] ve bu yoldaki yapıp etmelerimiz insanı insan yapan önemli etmenlerdir. Dolayısıyla insan olmanın anlamı; yaşamak, deneyimlemek, özgür seçimlerde bulunmaya çalışmak, sorumluluk alabilmek gibi durumlar sonucu ortaya çıkabilir. Benlik bitmiş ve bir tanımla anlaşılabilir bir şey değil aksine sürekli bir devinim, bir inşa-yapım sürecidir. Sartre’ın “varoluş özden önce gelir” derken kastettiği de budur (2005: 63).

Lacan için insan olmanın anlamı, dil konuşması ve öteki ile ilişkisi üzerinden anlaşılabilir. Öteki de genelde “dil olarak öteki” şeklinde düşünülür. Fink (2020), dil olarak ötekinin bir bebek daha dünyaya gelmeden onu nasıl belirlediğini şu şekilde anlatır. Bebek daha bir söylem, anlatı, konuşma âlemine –dil âlemi– gelmeden onun için o evrende bir yer ayrılır. Bu ona bir isim vererek, geleceğinin nasıl olduğunu hayal ederek, onun yapıp edeceklerinden bahsederek hazırlanır. Fakat ebeveynlerin kullandıkları dilin anlamı çok eskiden belirlenmiş kelime ve ifadelerden oluşur. Ebeveynler dahi bu dili miras almıştır. Dolayısıyla bebek böyle bir dil evrenine (simgesel düzen) doğar (Fink, 2020: 26-28). Dili öğrenmeye başlayınca da kendisine özgü olmayan, onu dışarıdan belirleyen “dil olarak ötekinin” etkisi altına girmeye başlar. Simgesel düzene adım atar atmaz öteki tarafından şekillenmeye, tanımlanmaya ve belirlenmeye başlar. Bu nedenle Lacan için benlik dil tarafından belirlenir: Rimbaud’un sözleriyle “Ben ötekidir” [*Je est un autre*] (2005: 375). Lacan, Freud’un analizine benzer bir şekilde, *bene* “ben olmayan” etmenlerin sızdığını ima eder. Bu durum, doğal olarak insanın kendine yabancılaşmasına neden olur. Şöyle ki, konuştuğu dildeki tüm anlamlar kendisi daha doğmadan belirlenmiştir. Dili öğrendikçe kendisine yabancı olan şeyler dil yoluyla içine sızmaya başlar. Başka bir deyişle “ben olmayan” (öteki), *bene* dil öğrenmek ile sızar. Bu da *bende* “ben olmayan” etmenlerin olduğu hatta, *benin* çoğunlukla “ben olmayan” etmenlerden oluştuğu sonucunu doğurur. Yabancılaşmanın nedeni dil olarak öteki, başka bir deyişle dilsel âlemde olmak, simgesel düzenin bir parçası olmaktır (Fink, 2020: 28). Bu yaklaşım, kendimize aslında çok yabancı olabileceğimiz, başka bir insanı kendimizden daha iyi tanıyor olabileceğimiz ihtimalini varsayar. Lacan için *ben* dışarıdan –öteki üzerinden– belirlenir.

Teknolojik ve bilimsel gelişmeler sonrası insan, her şeyin hızlanması ile daha çok yer değiştiren, daha fazla insanla etkileşime geçen ve daha çok bilgiye maruz kalan bir varlığa dönüşür. Virilio (1977) teknolojinin, hız üzerinden birbiriyle yarışan araçlar üretme konusundaki takıntısı sonucu mekânın öneminin azaldığı tespitini yapar. Bir yandan ulaşım araçlarının çok hızlı olması, diğer yandan ise telefon ve internetin, dünyanın neresinde olursak olalım anında iletişim kurabilmemize imkân tanınması,

mekânın ve yerelliğin önemini azaltırken zamanın pratik değerini artırır. Artık dünyanın herhangi bir noktasından diğerine çok hızlı bir şekilde veri aktarımı sağlanabilir. Bu aktarılan ve önemi her geçen gün artan dijital verilerin çoğu insan ile ilgilidir. Bir anlamda, insan her geçen gün değiş tokuşu yapılabilen bir metaya dönüşüp dijital verilere indirgenir. Benlik dediğimiz şey “dijital veri toplamı” olarak anlaşılmaya doğru gider.⁷ Teknolojik gelişmelerin bir diğer etkisi de kendimizi; gözlenebilen, ölçülüp hesaplanıp anlaşılabilen bir nesne olarak ele almamıza neden olmasıdır. Bu durum, insan özgürlüğünü, öngörülemezliğini ve yaratıcılığını bertaraf ederek, herkesi rasyonel olarak açıklanabilen tek tip bir insana indirgemeye çalışır. Böylelikle insana, dışarıdan anlaşılabilen mantıksal-bilimsel bir öz atfetmeye girişir.⁸

Postmodernizm ise özneyi artık Aydınlanmanın anladığı şekilde özerk bir birim veya kendinden menkul bir varlık olarak görmez. Özne, artık tüm deneyimlerin merkezinde olan, zihinsel durumların taşıyıcısı [*substance*] değildir. Postmodernizmde, modern dönem düşünürler için evrendeki değişmez sabit olarak kabul edilen, çapa işlevi gören, evrenin merkezi konumunu işgal ettiği varsayılan özne kavramı terk edilir. Lyotard’a göre modernizmin “büyük anlatıları” çökmüştür (2020: 85). Hakikati arayan özne tasarımı hüsrana uğramıştır. Adaletin sağlanacağı ve insanın özgürleşmeye doğru gittiği tezi değersizleşmiştir. İnsanın, sonsuz sayıda deneyim ve seçimler arasında kafası karışmıştır. Özne, çok sayıda yapay mekânda bulunmaktan doğal yaşamına yabancılaşmış, yerinden edilmiştir. Dahası, birçok parçaya ayrılmış, dağılıp parçalanmıştır. Massumi’ye göre (1993) bütünlüklü varlığının tehlikede olduğunu hisseden özne, satın alıp tüketerek kendini var edebileceğini zanneder. Meta varoluşumuzun ayrılmaz bir yönü olarak ortaya çıkar. Kapitalizmin öznesinin meta ile ilişkisinden bağımsız bir anlamı yoktur. Satın aldığımız sürece var olabileceğimizi söyleyen Massumi bunu “satın alıyorum öyleyse varım”⁹ şeklinde ifade eder (s. 7). Bu da aslında içsel anlamda bir benlik olmadığı, benliğin ancak ve ancak dışarıdan meta sahipliği ile (çarpık bir şekilde) var edebileceğini ima eder. Belki de bu tüketerek var olma çabası ironik bir şekilde, aslında insanın kendi benliğini tüketmesine neden olarak onu yok olmaya götürür. Massumi, “[t]ükettiğimiz, kendi olasılığımızdır” diyerek

⁷ Harari, dijital verilere neredeyse tapınmaya başlanıldığını iddia ederek, bu yaklaşımın bir tekno-din olmaya doğru gittiği öngörüsünde bulunur (2016: 383; 397).

⁸ Heidegger, doğayı teknolojik/bilimsel gelişimler sonucu istediğimiz şekilde dönüştürerek onu pratik amaçlar için el altında olan (*bestand*) bir şey, bir araç olarak anladığımızı, bu nedenle kendimizi de doğanın efendisi konumuna yükselttiğimiz yanlışına düştüğümüzü iddia eder. (1998: 71). Heidegger (1998) için bu durum, benliğimizin hakiki anlamını kaybetmemize neden olacağı için büyük bir tehlikedir.

⁹ “*I buy therefore I exist!*”. Massumi (1993), Descartes’in “Düşünüyorum o halde varım” derken içsel yöne yaptığı vurguyu, “Satın alıyorum o halde varım” şeklinde değiştirerek benliğin ancak dışarıdan edinilebilecek meta yığını sayesinde oluşabileceğini söyler. Kapitalist sistemin öznesi satın alma, metaya sahip olma üzerinden anlaşılabilir.

durumu özetler (s. 12). Dahası özne, kendini sürekli başka bir yerde aramaktan sersemeler, kaygan bir zeminde olduğundan serbest salınmaya başlar. Temelsiz olduğunu fark eder, kendini tekinsiz bir halde bulur. Böyle bir özne, sürekli acele eder, endişelenir, panikler. Yaşadığı şey bitmek bilmez bir kaygı halidir. Bu ruh halinin tanımlayan temel duygular korku ve panik olarak kabul edilir (Mansfield, 2021: 242-244). Böyle bir anlayış insan doğasının peşine dışarıda düşülmesine neden olur ancak bu doğa, bu şekilde asla yakalanamaz ve dışarıdan tam olarak belirlenemez.

3. Sonuç: Bir Çerçeve Sunmak

İnsan; tarih, felsefe, bilim, sanat ve kültürün asıl yapıcısı olduğundan ele alınacak hemen her konunun merkezi noktasında bulunur. Bu nedenle, benlik üzerine yapılacak kapsamlı bir çalışma insana dair hemen her şeyin açıklamasını vermek durumundadır. Bu durum “Benlik nedir?” sorusunun önündeki en önemli güçlüktür. Bu çalışmada benliğe ilişkin düşünceleri tarihsel olarak ele almaya çalışırken amacımız söz konusu güçlüğü elimizden geldiği kadar azaltmaktır. Farklı yaklaşımlara tarihsel olarak bakmak, benliğe dair anlayışımızı genişletip, bizim konuyu daha farklı bir bakış açısından görmemizi sağlayabilir. Bu düşünceyle çıktığımız yolda benliğe ilişkin farklı üç¹⁰ temel bakış açısı olduğunu saptıyoruz. İnsan, hem birinci-tekil kişinin bakış açısından hem aşkın varlığın gözünden hem de dışarıdan bakılarak anlaşılabilir bir varlık olarak ele alınabilir.

“Ben kimim?” şeklinde formüle edilen soru, sadece birinci-tekil kişi tarafından cevaplanabilecek, birinci-tekil kişiye ait özellikleri –bir derece– ortaya çıkarabilecek bir sorudur. Bu soru ile insanın içsel-öznel dünyasına ilişkin açıklamalar ortaya koyulabilir. Bu yaklaşım, fenomenolojik bir gerçeklik modeline neden olacağı için öznel bir bakış açısı sunabilir. İnsan dışarıdan nasıl etkilenir, kendi “öz”üne ait olmayan etmenleri bünyesinde nasıl barındırabilir ve bunlar insanın “kendisini” ne dereceye kadar belirleyebilir? gibi sorular cevaplanmamış olarak bırakılır. Sorunun sorulma şekli, “ben-olmayan” tüm etmenlerin *ben* üzerindeki etkisini daha en baştan göz ardı ederek nesnellüğün hesabını vermekte zorlanır.

Soru “Ben nedir?” şeklinde de formüle edilebilir. Sorunun bu şekilde ortaya koyulması farklı sorunlara yol açar. Bu kez insan, bir nesne olarak ele alınır ve öznelliğini kaybeder. Pozitif bilimlerin nesnelere analiz edip onları anlama girişimlerine benzer bir yaklaşım ile insan, analiz edilebilecek, adeta laboratuvar ortamında aletler kullanılarak anlaşılabilir bir varlığa dönüşür. İnsan; tekdüzeleştirilir, sınırlanır, dışarıdan yapılan bir araştırma sonucu ortaya çıkacak bir tanımlama ile basite

¹⁰ Bir bakıma aşkın açıklama dışsal açıklamanın bir alt başlığı olarak da ele alınabilir.

indirgenir. Kant'ın (2015a) teorik felsefesinde insan zihnine atfedilen pasif (etkilenen) duyusallık [*sensibility*] ve aktif (dünyayı etkileyen) anlama yetisi [*understanding*] insanın sadece tek yönü ile anlaşılamayacağını gösterir. Freud'un (2019a: b) insanı, zihni üç birimden oluşan bir varlık olarak ele alması belki de söz konusu tek yönlü bakış açısını bir aşma çabasıdır. 20. yüzyıl düşünürlerinden Dennett (2017) Kartezyen birinci-tekil kişi bakış açısı olarak anladığı fenomenolojik yaklaşımı bu nedenle eleştirir. Dennett bilimsel olarak dışarıdan bakılarak anlaşılabilmesini öne sürdüğü bilince dair araştırmaların hetero-fenomenolojik yaklaşımı temel alması gerektiğini öne sürer (s. 90-97). Buna göre hem içsel açıklama (öznel deneyim) hem de bilimsel yaklaşım aynı potada eritilebilir. Varela (1996) ise nörolojik ve fenomenolojik bakışı birlikte ele alabileceğimiz nörofenomenoloji [*neurophenomenology*] adını verdiği yeni bir yaklaşım ile bilinci ve benliği hem nesnel/bilimsel hem de öznel bir şekilde inceleyebileceğimiz bir çözüm önerir.

Burada önemli bir nokta göz ardı edilmemelidir. Benlik söz konusu olduğunda, insan hem soruşturmayı yapan özne hem de üzerine soruşturma yapılan nesne konumuna aynı anda çekilir. Bu nedenle, soruyu soran da verilecek cevap da tek ve bir varlığa gönderme yapar. Bu durum insanın kendi benliğinde bir ayrışmaya, hatta bir yarığın oluşmasına neden olur. Hal böyle olunca "Ben kimim?" sorusu nesnel yönü, "Ben nedir?" sorusu ise öznel yönü ıskalar. Ancak, insan bu iki yönü de bünyesinde taşıyan, hem öznel –eyleyen, etkide bulunan, biçimlendiren– hem de nesnel –üzerinde eylemde bulunulan, etkisiz ve belirlenip şekillenebilen– bir varlıktır. Başka bir deyişle, insan içsel özellikleri ile anlaşılacak bir varlık olmanın yanı sıra, dışsal/toplumsal etkilere de sürekli maruz kalarak bir benlik üretiyor görünür. Bu nedenle, benliği bu yönleri ile anlamaya çalışma girişimleri yeni bir çerçeve sunmayı gerektirir. Soru yeni bir formüle ihtiyaç duyar. Bu formül, "Ben nedir", "Ben kimim?" ve "Sen (öteki) kimsin?" sorularının bir bileşimidir. Son sorudaki "sen" kelimesi "ben olmayan" her şeyi temsil eder. Soruyu "Ben kimsin?" şeklinde sormak ve benliği bu çerçevede anlamak *benin* "öznel-nesnel" bir "şey" olduğunu ortaya koyacağı için, benliği anlama çabalarımıza katkı sunabilir.

4. Kaynakça

- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aristoteles. (1975). *Politika*. Çev. Mete Tuncay. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Augustine. (1993). *On Free Choice of the Will (De libero arbitrio)*. Çev. Thomas Williams. Indianapolis & Cambridge: Hackett.

- Augustinus. (2010). *İtiraflar*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Bergson, H. L. (2001). *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. Çev. F. L. Polgson. New York: Dover Publications.
- Boethius. (2011). *Felsefenin Tesellisi*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dennett, D. (2017). *Bilinç Açıklanıyor*. Çev. Sibel Kibar. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Descartes, R. (1993). "Meditations on First Philosophy." S. Tweyman (Der.), *Meditations on First Philosophy in Focus* içinde (s. 34-100). London & New York: Routledge.
- Descartes, R. (2006). *A Discourse on the Method*. Çev. Ian Mclean. Oxford: Oxford University Press.
- Fink, B. (2020). *Lacancı Özne*. Çev. Kemal Güleç. İstanbul: Encore Yayınları.
- Evans, E. (1956). *Tertullian's Treatise on the Incarnation*. E. Ewans (Der.), London: SPCK.
- Freud, S. (2014). *Uygarlığın Huzursuzluğu*. Çev. Haluk Barışçan. İstanbul: Metis Yayınları.
- Freud, S. (2019a). *Haz İlkesinin Ötesinde; Ben ve İd*. Çev. Ali Babaoğlu. İstanbul: Metis Yayınları.
- Freud, S. (2019b). *Kitle Psikolojisi ve Ego Analizi*. Çev. Elif Yıldırım. İstanbul: Oda Yayınları.
- Gribbin, J. (2014). *Bilim Tarihi: Rönesanstan Günümüze Modern Bilimin Tarihi*. Çev. Barış Gönülşen. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*. Çev. Poyzan Nur Taneli. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Harrison, P. (2017) "'I Believe Because it is Absurd': The Enlightenment Invention of Tertullian's Credo." *Church History*, 86(2): 339-364.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe İlişkin Soruşturma*. Çev. Doğan Özlem. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*. Çev. Kaan Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan*. Çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hood, B. (2012). *Benlik Yanılsaması: Sosyal Beyin, Kimliği Nasıl Oluşturur?* Çev. Eyüphan Özdemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Hume, D. (2009). *İnsanın Doğası Üzerine bir İnceleme*. Çev. Ergün Baylan. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Kant, I. (2015a). *Saf Aklın Eleştirisi*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (2015b). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Çev. ve Der. Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2015c). *Critique of Practical Reason*. Çev. ve Der. Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kierkegaard, S. (2002). *Korku ve Titreme*. Çev. İbrahim K. Kaya. İstanbul: Anka Yayınları.
- Leibniz, G. W. (1695). "New System of Nature and Communication of Substances, and of the Union That Exists Between the Soul and the Body." R. Ariev ve D. Garber (Çev. ve Der.), *G. W. Leibniz: Philosophical Essays* içinde (s. 138-45). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Locke, J. (2013). *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*. Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- Lyotard, J. F. (2000). *Postmodern Durum*. Çev. Ahmet Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları
- Mansfield, N. (2021). *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*. Çev. Elif Okan Gezmiş. İstanbul: Babil Kitap.
- Marx, K. (2003). "Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı." Çev. Sevim Belli. *Seçme Yapıtlar Cilt I* içinde (s. 422-426). Ankara: Eriş Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2004). *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*. Çev. Sevim Belli. İstanbul: Sol Yayınları.
- Massumi, B. (1993). "Buying and Being at the Border." B. Massumi (Der.), *The Politics of Everyday Fear* içinde (s. 3-37). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McWilliams, N. (2017). *Psikanalitik Tanı: Klinik Süreç İçinde Kişilik Yapısını Anlamak*. Çev. Erkan Kalem. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Platon. (2012). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2019). *Alkibiades I-II*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.
- Rimbaud, A. (2005). *Rimbaud: Complete Works Selected Letters*. Çev. ve Der. Wallace Fowlie. Chicago: The University of Chicago Press.

- Ross, D. (2017). *Aristoteles*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Rousseau, J. J. (2019). *Toplum Sözleşmesi*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sartre, J. P. (2005) *Varoluşçuluk*. Çev. Asım Bezirci. İstanbul: Say Yayınları.
- Spinoza B. (2018). *Ethica*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Varela, F. (1996). "Neurophenomenology: A Methodological Remedy For The Hard Problem." *Journal of Consciousness Studies*, 3 (4): 330-49.
- Virilio, P. (1977). *Hız ve Politika*. Çev. Meltem Cansever. İstanbul: Metis Yayıncılık.